

Heinrich Böll: Asszonyok rajnai tájban

A POLGÁRI DEMOKRÁCIA BÍRÁLATA

Mottó: „...számomra a marxista kritika a legérdekesebb.” (Interjú H. L. Arnolddal)
(WI 1:152)

1753-ban a dijoni akadémia pályázatot írt ki a következő kérdés megválaszolására: „Honnan ered az emberek közötti egyenlőtlenség, és az vajon természeti törvényen alapul-e?” Rousseau pályaművében az emberek közötti egyenlőtlenség eredetét híressé vált módon magyarázta: „Az első ember, aki bekerítvén egy földdarabot, jónak látta azt mondani: *ez az enyém*, és az embereket eléggé együgyűeknek találta ahhoz, hogy ezt el is higgyék neki, ez az ember alapította meg a polgári társadalmat.” Rögtön ezután így intette olvasóit: „önök elvesztek, ha elfelejtik, hogy a föld gyümölcse mindenkié, a föld pedig senkié”.¹ Már 1767-ben így írt Simon Nicolas Henri Linquet *A polgári törvények vagy a társadalmi alapelvek elmélete* című művében: „A törvények szelleme a tulajdon.”²

1971-ben Böll Heinz Ludwig Arnolddal folytatott interjúja során arról is nyilatkozott, hogy milyen társadalmi berendezkedést részesít előnyben, és a szocializmus mellett tett hitet. Amikor Arnold a „Csoportkép hölgygel” című regénnyel kapcsolatban megkérdezte: „Milyennek képzeled el azt a társadalmat, amelynek képviselői Leninhez vagy Lewhez hasonló emberek?”, Böll így válaszolt: „Nyereség- és osztály nélküli társadalom lenne.” Mire Arnold: „Vagyis szocialista társadalom?” Böll: „Igen, természetesen.” (WI 1:172)

Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényében Böll minden eddiginél behatóbban foglalkozik azzal a problémával, hogy hogyan hat a magántulajdon, a nyereség és az osztálytársadalom a demokráciára. Mivel a demokrácia arra tesz kísérletet, hogy az egyenlőség elvét érvényesítse a politika és a gazdaság birodalmában, Böll felismerte (mint előtte Marx is), hogy metafizikai illúzió a demokráciát gazdasági, politikai és jogi összefüggéseiből kiragadva vizsgálni. A regényből kitűnik, hogy Böll demokráciabírálatának alapja az a meggyőződés, hogy a magántulajdon a vele rendelkezők döntési és rendelkezési hatalmát jelenti a kevesebb tulajdonnal bírók, illetve a nincstelenség fölött.

Böll regényében az a gondolat rejlik, hogy a tulajdonjog megváltoztatása nélkül — mely jog egyben nyereségre való jog is, és egyenlőtlenséget jelent — csak osztály-igazságszolgáltatás és áldemokrácia létezhet. Ebből a szempontból nézve a regény igazat ad az olyan kritikuskoknak, mint Fritz Raddatz, Marcel Reich-Ranicki, Wolfram Schütte, Dieter Lattman vagy Horst Schüller, akik szerint a könyv alaphangulatát a melankólia és a gyász határozza meg. Böll regényében Marx véleményének megerősítése rejlik, miszerint bármilyen bonyolult is legyen egy burzsoá demokrácia felépítése, bármily sokféle érdekcsoport és lobby létezzen is, bármennyire el legyen választva egymástól a végrehajtás, a törvényhozás és a bírászkodás, amíg a magántulajdon-viszonyoknak (szinte) semmi sem szab határt, addig az a társadalmi osztály határozza meg a politikai felépítményt, amelyik a leginkább befolyásolja a társadalom gazdasági bázisát.

Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényében, mely *par excellence* a polgári demokrácia állapotáról szól, Böll különbséget tesz kormányzás és uralkodás közt. Az uralmon levők azok, akik gazdasági hatalmuk folytán a háttérből irányítják a közhatalmat. A „kormánykodók” nyilvánosan gyakorolják a hatalmat az uralmon le-

vők nevében és a saját nevükben is. Az uralmon levők a bankárok, a nagybirtokosok, a kapitalisták, Böll szavával élve a „pénzarisztokrácia”. (68) A kormányzásban a politikusok vesznek részt, a politikai akciók menedzserei, a demokratikus tevékenységek ügyvivői, azok az emberek, akik addig vannak posztjaikon, amíg politikailag ügyes kereskedőknek bizonyulnak. Böll társadalomképében az uralkodók és a kormányzók mellett természetesen jelen van az uraltak és kormányozottak osztálya is. Mint várható, regényében Böll ennek az osztálynak a képviselőjét „proletár”-nak nevezi. (77) Az elnyomott osztály a társadalmi életben csak kevés vagy semennyi hatalommal sem bír, és azok az emberek alkotják, akik saját életüket és környezetüket nem vagy csak alig határozhatják meg. Böll társadalomképében ezt a legalacsonyabb osztályt nemcsak uralják és kormányozzák, de kizsákmányolják, manipulálják és ellenőrzik is.

Böll utolsó regényén dolgozva írta meg 1985-ben *Mit mondanék a német parlamentben?* című írását, amelyben ugyanez a társadalomkép jelenik meg. Ebben az esszéjében Böll a nyugatnémet demokráciával kapcsolatos problémákról beszél. Bírálata a következő, az alkotmányból idézett címszavak szerint rendszerezte: „Az emberi méltóság sérthetetlen” — „A törvény előtt minden ember egyenlő” — „A tulajdon kötelez” — „A politikailag üldözöttek menedéjogot élveznek”. Ez az esszé a regény bevezetőjeként is szolgálhatna. Böll itt is megemlíti az uralkodás és a kormányzás közti különbséget. A Flick-féle adományozási botrányral kapcsolatban írja egy ismert személyiségről: „Hogy az illető úr, uralkodó, azt bebizonyította; s hogy a hozzá hasonló urak nem foglalkoznak kormányzással, az is nyilvánvaló — valószínűleg hangosan nevetne, ha egyszer felajánlanának neki egy miniszteri posztot.” (*Átérezni* 45—46.) A társadalom illetéknéppeni felosztása alapján Böll megállapítja: „A törvény előtt minden ember egyenlő. Nyilvánvalóan nem az.” (*Átérezni* 46.) Böll úgy gondolja, hogy a demokrácia működési zavarainak oka a tulajdonjogban van. A tulajdon ugyanis elkerülhetetlenül hatalommal jár, s akinek hatalma van, az vissza is élhet vele. A tulajdonból fakadó hatalommal kapcsolatban Böll az alkotmány 14. pontját idézi: „A tulajdon kötelez. Használata a köz javát is kell, hogy szolgálja.” Majd meglehetősen cinikusan így folytatja: „Kérem, hölgyeim és uraim, próbáljanak nem nevetni. Nem lehet az alkotmányból viccet csinálni, ha belegondolnak, mi mindent művelnek a tulajdonnal. Úgy tűnik, a tulajdon valójában csak egyetlen dologra kötelez: mégpedig arra, hogy egyre csak gyarapítsák.” (*Átérezni* 47—48.) Ezek a problémák szolgáltak a regény anyagául.

A szereplők közül Grobsch, „a szociológusképű proli” (105) mondja ki a legvilágosabban a regény fő gondolatát. Amikor Plukanski korrupció miatt távozni kényszerül miniszteri székéből, Grobsch ezt mondja: „Plukanski is úgyszólván lehetetlen volt, és Blaukrämer is bukni fog, ejteni fogják. Csak azok az urak, akik nem kormánykodnak, hanem uralognak rajtuk, azok nem fognak soha bukni, semmibe hullani. Még Heulbuck is bukni fog egyszer — Florian, Kapspeter, Bransen, Krenkel és Blöhscher soha, ők tudniillik nem kormánykodnak, ők csak uralkodnak, és egy se, egy se fog soha belülről látni börtönt. Ők állnak, amíg a világ, így teszi ezt az istenadta dicső pénz. (...) Nem, ezek soha nem kormánykodnak, és soha meg nem fognak bukni, ezek örökre tiszták maradnak, mint aki Isten kegyelméből uralkodik.” (105—106.)

Nemcsak Grobsch fejezi ki ezt a gondolatot. Az itt bemutatott társadalomkép a regény más helyein is megjelenik. Amikor Karl von Kreyl az uralkodó osztály szuverenitását a következő szavakkal határozza meg: „Az állam Chundt és Chundt az állam” (65), az olvasó fülében XIV. Lajos kijelentése visszhangzik: „Az állam én vagyok.” Karl azzal az állítással, hogy Chundt „törvény fölött áll” (78), elítéli az igazságszolgáltatást. És amikor azt mondja: „(...) nem tisztázódik mindenestül honi tájainkon semmi botrány. Nyakig bennük a bálvány, az isten, akinek áldozni kell — áldoztak is neki” (78), nemcsak a büntetőjog rendszerét ítéli el, hanem a demokratikus, szabad sajtót is, amelynek egyik feladata, hogy az igazságot napvi-

lára hozza. „A bálvány, az isten” Böll számára a pénz, a hatalom és a politika szentháromságát jelenti.

Máshol Grobsch kifejti a politika valódi funkcióját. A politikusok nem a demokráciát, hanem egyedül az uralkodókat szolgálják. „(...) mi politikusok”, mondja Grobsch, „együtt keverjük a szart, aztán együtt takarítjuk el, hogy mások össze ne koszolják magukat, kiszállhassanak a buliból. (...) közben nem tűnődnek azon, hogy mi vérből, verítékből, szarból lett a pénzük.” (102) Plukanski Grobsch szerint az olyan politikus mintapéldája, „akit azért löktek a politikába, hogy szart zabáljon”. (123)⁵

Blaukrämer példáján, aki Plukanski utódja a miniszteri székben, világossá válik, hogy hogyan összpontosul a hatalom a demokratikus rendszeren belül. Nemcsak miniszter, de egyben „tartományi képviselő, járási tanácstag, kerületi tanácsnok, a tervtanács választmányi tagja, ott ül a tartományi közrendészeti szaktanácsban, a Vizeróművek Szövetségében, a Járási Takarékpénztár felügyelőbizottságában, a Betegségi Biztosító és több kórház felügyelőbizottságában”. (194) Vagyis Blaukrämer az uralkodók helyett kormányzóként mindenütt ott van, ahol pénz és hatalom találkoznak.

Az uralkodók között a háttérbe húzódó Szivacs a császár. Tőle még a leghatalmassabb politikusok is rettegnek. Wubler is ismeri Szivacs teljhatalmát: „Hogy mit művelhet, azt tudom: visszacsinálhatja a Bolker—Huhm—Brisatzke-megrendelést, ami pontosan egymilliárdos forgalmat jelent. (...) Parádésan elintézhet minket Szivacs, hogy úgy mondjam. Volt, ahol felkelést sikerült szítania.” (196) Chundt belátja, hogy a Szivacsnál nem csak a pénz számít. „(...) fontosabb, hogy mindenki engedelmeskedjen neki. Nem tűri az engedetlenséget.” (196) A politikusoktól „elvárja a Szivacs, hogy lojális”-ak legyenek. (196)

Böll társadalomképében öt fontos szociális vélekedés rejlik.

Először is: mindegy, melyik párt van éppen hatalmon, az SPD vagy a CDU; a társadalom három osztályra osztozottsága megmarad. A kormányzásban részt vevő pártok közül egyik sem ellenzi az osztálytársadalmat. Egyikük sem törekszik a megszüntetésére. Ez a tény magyarázza azt, hogy miért csak egy párt szerepel a regénybeni politikai életben. A nyugatnémet politikai életnek Böll utolsó regényében rajzolt képe megerősíti korábbi álláspontját a nagy nyugatnémet pártokról. 1987-ben mondta Marcel Reich-Ranickinek adott interjújában: „1965-ben még lehetett reménykedni az SPD szerepét illetően. Ezt ma már a legjobb akarattal sem lehet. Egy olyan országban, ahol nincs többé baloldal, csak három, leginkább nemzeti-liberális párti balszárny, értelmetlen időpocsékolás hitet tenni bármelyik párt mellett is.” (WI 1:60) Böll későbbi, az SPD-t támogató tevékenysége csak Willy Brandt keleti politikájára vonatkozott; a nyolcvanas években pedig a békepolitikájuk és a környezetvédelmi programjuk miatt állt ki a Zöldek mellett. Ezek a politikai akciói nem módosítják a lényegét illetően az 1967-ben kinyilvánított véleményét a politikáról.

A pártokról a regényben alkotott képet természetesen torznak kell tartanunk. Valójában lényeges különbségek vannak az SPD, a CDU, az FDP és a Zöldek között. Böll nagyon jól ismerte ezeket a különbségeket. Politikai torzítása az igazságkeresés irodalmi módszereként fogható fel.

Másodszor: az uralkodók közül „egy se fog soha belülről látni börtönt”, mert soha nem kell törvényszegőkké válniuk. Társadalmi működésük a tulajdonjogon alapul, vagyis teljesen törvényes. Erre jó példa a regényben Krenkel magyarázata a családi bank átadásáról: „Olyan bankot, mint a mienk, mendemondák tönkretesznek: fizetéseképtelenek vagyunk, dűnnyögték be itt-ott, és ahogy erre egyre több ügyfél kivonta a tőkéjét, hamarosan elébe is néztünk a fizetéseképtelenségnek. (...) Kapszeternek sikerült, megadtam magam, átveszi a bankot. Átvett ő már sok bankot. (...) Tíz százalékát szokta megadni az üzleti tőkének. Törvényesen.” (216—217) Az idős Krenkel belátja, hogy ez az „európaisítás” és „amerikásítás”, ahogy ő nevezi az átadást, sokban hasonlít egy régebbi korszakra, amikor egyes

üzleteket „árjásítottak”. Felismeri, hogy akkoriban is minden törvényesen történt. (218) És ma azt látja, hogy Plietsch, a régi náci, aki most Ploniusnak nevezi magát újra színen van, ezáltal demokratiként. „(...) demokrata lett, a magatartása törvényes, a konvertálása feddhetetlen” — mondja Krenkel. (218)

Harmadszor: a jogrend osztály-igazságszolgáltatáson alapszik. Ha a „pénzarisztokrácia” és kiszolgálói nyereség- vagy hatalomvágyból átlépnék a törvényesség határait, mint a regénybeli példák mutatják, egyáltalán nem, vagy csak rövid időre zárják őket börtönbe, mert elég pénzük és befolyásuk van ahhoz, hogy bizonyos jogi előnyöket élvezzenek. A legjobb példa erre a Bingerle-ügy. A korrupt politikai rövid börtönbüntetés után Blaukrämer államtitkára lesz. Erről a társadalmi jelenségről így vélekedik Lore Schmitz, a pincérnő: „Olvasok én újságot, gróf úr, nézem a tévét, rádiót hallgatok. És ha véletlenül elcsípnek egy olyat, akinek tulajdonképpen nem volt miért megpróbálnia egy sötét bulit — mert, mondjuk, száz-ezreket keres, vagy milliói vannak —, és csak olvasom, hogy egyik nap súlyos szív-bajban szenved, másnap meg napbarnított és sugárzó arccal jelenik meg a bíróságon, sugárzik róla az ártatlanság, és ha látom őket a bíróság elé állni, látom a sugárzó, a kegyes arcukat, nevetni látom őket, nevetni — akkor éppen én tiszteljem a törvényt, és bízzak a rendben? Életemben se követtem el cicis dolgot, még egy csokit se fújtam meg soha, mert féltém, hogy fülön csípnek. És mi aztán nem állhatunk sugárzó, győztes pofával bíróság elé, mi már akkor el vagyunk ítélve, amikor még meg sem hozták az ítéletet.” (206)

Az osztály-igazságszolgáltatás másik példája az a mód, ahogy Blaukrämer elintézi, hogy Elisabeth nyugdíjat és jóvátételt kapjon. Erről mondja Elisabeth: „Nevetni kellett ezen, igazi parasztbohózatok voltak ezek.” (147)

Negyedszer: Az uralmon levők osztályként örökké a hatalmon maradnak, mert a társadalom hajtóerejét és ellenőrző szerveit, különösen pedig a híreszközőket és a pénzintézeteket, a kezükben tartják. Nemcsak azt határozzák meg, hogy kik működtessék a demokráciát, hanem azt is, hogy hogyan működtessék. Grobsch így fejezi ezt ki: „(...) egy intendánsi posztot kérek magamnak, mert a bankokon kívül csak az intendánsoknak van igazi hatalmuk.” (124) A tömegkommukációnak mint a befolyásolás eszközeinek fontosságát bizonyítja Wublersnek a háború után meghirdetett jelszava is: Elkapni „minden csoportot és híreszközőt!” (49), valamint Chundt eljárása, ahogy az „újságok, követségek, hírügynökségek és főszerkesztők” segítségével elintézi a Bingerle-ügyet. Wubler is így erősíti meg Chundt hatalmát: „Gondolj a lapokra meg a médiákra: Chundt egyetlen füttyére már táncolnak.” (179) A befolyásolás alapelve: A híreszközők révén a feketéből fehéret, a fehérből feketét csinálhatsz. Chundt módszerének hatékonyságát a következőkkel bizonyítja: „El ne felejtse: amit Elisabeth világgá kiabált, mindig igaz volt.”⁴ (158)

Böll társadalomképének további sajátossága, hogy a hírközlő eszközök hatalmukat a „sajtószabadságnak” és „objektivitásuknak” köszönhetik. Ha a tömegtájékoztatási eszközök nem lennének „szabadok” és „objektívek”, nem hinnének nekik. Elvesztenék befolyásolási képességüket. Látszólagos semlegességük és függetlenségük hatalmuk szükséges előfeltétele. Chundt így dicséri Wubler előrelátását: „Ki a fene gondolt már akkor arra, hogy egyszer még fontosak lehetnek azok a nyavalyás vidéki meg angolszászilag engedélyezett lapocskák, ki gondolt elsőnek arra, hogy egyszer még nagyon fontos lehet az a bárgyú filmeket hunyorgó esti képernyő?” (192)

Ötödször: a polgári demokrácia megengedi a sokszínűséget a politikában, a különbségeket a vallásban, s megenged mindent, ami csak előfordulhat a kultúra területén, de csak addig, ameddig ez a politikai, vallási és művelődési tolerancia nem veszélyezteteti a társadalmat meghatározó tulajdonviszonyokat.

Böll regényében cserélődnek a politikusok és cserélődik a politika, de az uralmon levők maradnak. Böll kritikája halk szavú felszólítás arra, hogy ezt az alapjában véve látszatdemokratikus társadalmat meg kell változtatni ahhoz, hogy valóban demokratikus legyen.

A társadalom hármias osztálytagozódásának e leegyszerűsített megfogalmazása és a tagozódás folyamányai képezik a regény központi politikai eszméjét. A könyv esztétikai elve: a túlzás elvezet az igazsághoz, vagy — ahogy Böll ezt máshol megfogalmazta: „Túl messzire kell menni.” (WESR 2:554) A regény központi eszméjéből következik, hogy amíg elfogadott, hogy az olyanok, mint Szivacs, jogosultak a nyereséget és a hatalmat kisajátítani, vagy, a regény megfogalmazásával élve: jogosultak, hogy pénzét szívjanak fel és magukba (10), addig fennmarad a társadalom hármias osztálytagozódása, és ezzel fennmarad a demokrácia tökéletlensége is.

Az a néhány nap alatt, amíg a regény ábrázolta események megtörténnek, az Erika és Hermann Wubler körül csoportosulók közül számosan felismerik ezt. A jó emberek e kis csoportjának megvilágosodását epiphániának nevezhetjük. De a csoport nem minden tagja csatlakozik az új felismerés hatására a rendszeren belüli aktív ellenállókhöz. Néhányuk számára a felismerés rezignációval jár együtt. Erika Wubler egy „most már elég — most aztán elég”-gel vonul vissza (194). Hermann Wubler — anélkül, hogy életvitelét lényegében megváltoztatná, belátja: „ahány szelet kenyeret megeszem, mind eleszem valaki elől, akit nem ismerek. Tejet iszom, de a tej olyan takarmányból lesz, ami valahol másutt kenyer, kása vagy lepény volna. Még a bor se illet meg minket, amelyet megiszunk — amivel a termőtalaját dúsítják, az másutt kenyérgabonát nevelhetne (...), hogy mit teszek, azt tudom, de hogy mit művelek, azt nem tudom.” (195) Gróf Heinrich Kreyl *visszatartja* a felajánlott államelnöki tisztséget és visszavonul északi otthonába.

Ernst Grobsch, a proletariátus soraiból jövő politikus, akinek neve nem véletlenül utal a német „komoly” és „durva” szavakra, s akit a szerző szócsövének tekinthetünk, arra kéri a jó öreg grótot, fogadja el az államelnöki tiszteletet. Az ellenállásra felszólító érvelése így hangzik: „Ez az egyetlen államunk, másik nincs, jobb sincs. Ez tett azzá, akik vagyunk, mi tettük azzá, ami. (...) önnek el kell bírnia a szennyet, valamennyit el kell takarítania belőle. (...) olyan állapot szeretnék megteremtteni, amelyikben az a Lore lány beláthatná, hogy szép, igenis szép dolog törvényeket tisztelni, még akkor is, ha más pimaszul és büntetlenül megszegi őket. Tisztáznám, hogy a *mi* törvényünk a törvény, nem az övék. (...) önnek, gróf úr, el kell viselnie a bűzt.” (208—209) Karl von Kreyl is osztja Grobsch nézetét, miszerint az államot belülről kell megváltoztatni. Ezen a napon kilép passzivitásából, elhatárolja magát a szimbolikus tiltakozó akcióitól és Grobsch jogi tanácsadója lesz. Grobsch mellett akar dolgozni, „avval a bizakodással (...), hogy (...) ezek az urak nem lesznek örökké urak mirajtunk.” (209)

Csak egy valaki gondolja, hogy a demokrácia korrupciójára meneküléssel kell válaszolnia. Hilde Krenkel, a jószívű Krenkel bankár lánya, kivándorol. „Inkább halok meg Nicaraguában, mint élek itt” (166), vallja, és a regény végén Közép-Amerikába repül annak reményében, hogy mező- és közgazdasági ismeretei ott hasznosak lehetnek. Katharina Richter, aki szintén a kivándorlás gondolatával foglalkozott, végül is lemond erről: „itt van az ő Kubája, a Nicaraguája is” (220), magyarázza Karl. Azt gondolja, hogy a hazai bankrendszerrel és a profitmaximálás harmadikvilágbeli módszereiről szerzett ismereteivel segíthetne a honi gazdasági reform kidolgozásánál. Eva Plint is marad, de csalódottan, mint Erika Wubler, aki azt mondja: „Ez nem a hazám, de itthon vagyok itt (...) nem tudnék másutt élni, mégis elkívánkozom innen.” (26)

A regény olvasójának kell döntenie arról, hogy az ábrázolt politikai álláspontok közül melyiket tartsa helyesnek. Vagy más szavakkal: milyen társadalmi akciót javasol a könyv. Vagy csak kritikáról van szó megoldási javaslatok nélkül? Heinrich Böll élete és *életműve* egyaránt bizonyítják, hogy Böll álláspontját Grobsch képviseli. E szerint a polgár kötelessége, hogy felismerje a demokrácia működési zavarait, s lelkiismeretes és békés munkával, a rendszeren belül maradva, tegyen meg mindent kijavításukra. Politikai szempontból nézve a könyv gyengéje, hogy nem tesz világos utalást arra vonatkozólag, hogy a jóakarátú emberek, mint Grobsch, Karl és a jóságos asszonyok sokasága, hogyan változtathat-

ják meg a bírált rendszert belülről. A legérzékenyebbek a Rajnának mennek (von Kreylné), felakasztják magukat (Elisabeth Blaukrämer) vagy a korrupció láttán, bár fizikailag és szellemileg egészségesek, egyszerűen meghalnak (Krenkelné). Más pozitív szereplők félrevonulnak. A regény nyitva hagyja, hogy a szükséges változtatás hogyan érhető el belülről, hogy milyen taktika, milyen stratégia követendő ehhez. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy a regényben ábrázolt demokrácia-probléma megoldása a szocializmusban rejlik. Böll számos példát hoz fel arra, hogy a demokrácia zavarainak a regényben ábrázolt esetei a hatalommal való visszaélés következményei, s hogy a visszaélésre a gazdaság ad lehetőséget, s hogy a gazdaságnak a tulajdon a forrása. A könyv világosan megmutatja, hogy mely politikai elven alapszik a valóságos polgári demokrácia. Ez az elv pedig a következő: Az beszél, aki a köztársaságot birtokolja.

Ennek fényében kell nézni a regény két tiltakozó akcióját is. Ugyanis mindkettő a tulajdonnal van kapcsolatban. Egy tizenöt éves zsidófiú, akinek neve is — Jeremias Arglos [Gyanútlan] — sokat sejtető, s aki valóban a naiv és ártatlan proféta szerepét játssza, nem akarja a Rajna partján fekvő telkét eladni. Ötmilliót kínálnak neki, de tízet is megkaphatna érte, mégis amellett marad, hogy az elvadult telek a rajta levő romos villával őseinek emlékműve maradjon. Jeremias számára — és Grobsch számára is, aki mint Arglos ügyvédje sokat kereshetne az adásvételen — a tulajdon nem a több tulajdonhoz való jutás eszköze. Őket humánumra kötelezi a tulajdon. Böll regényének egyik rejtett idézete: „A tulajdon kötelez.” Apjával folytatott beszélgetésében Karl elárulja, hogy miért darabolta fel saját kezűleg értékes versenyzongoráját: „Az én tulajdonom volt a zongora. A tulajdon kötelez. Hét évvel ezelőtt arra kötelezett, hogy fölaprítsam.” (56) Karl cselekedete nemcsak tiltakozásként, hanem barátjáért, Konrad Fluhért mondott rekvizitumként is tekinthető, akit terroristákat üldözve tévedésből lelőttek. Karl számára a zongorafelaprítás „amolyan magánjellegű istentisztelet volt (...), csendes mise (...), amolyan áhitatos szertartás, áldozati szertartás.” (57) Az istentiszteleten valami szentet kell feláldozni. Karl környezetében a legszentebb, amit fel lehet áldozni, az a tulajdon. Karl szimbolikus tette a regény centruma. Áldozati cselekvése saját szavai szerint „antimaterialista jel” (167), tiltakozás a tulajdon oly mérvű halmozása ellen, amelynek már semi köze az emberi szükségletek kielégítéséhez. Krenkel, a bankár, akinek lánya Nicaraguába vagy Kubába megy, megérti Karl indítékát. Tudja, hogy az „ valamiféle mennyei tiltakozás (...) a fényűzés, az éhség, a szomjúság ellen, a háború és mindennemű nyomor és mindennemű materializmus ellen”. (165) Karl zongorájának felaprításához, illetve a zongorák későbbi szétszedéséhez metafizikus dimenziót rendel. Azt szeretné kifejezésre juttatni, hogy zene és pénz összefüggenek, vagyis hogy a kultúra és tulajdon reménytelenül összefonódott, hogy magát a kultúrát is kisajátították a hatalmonlevők. A versenyzongorák szimbolikus értelmű földarabolásának arra is rá kell világítania, hogy honnét ered minden gazdagság, vissza kell változtatnia a pénzt azzá, „amiből készül: könnyé, munkává, verejttékké, vérré”. (168) A tulajdon elleni szimbolikus tiltakozások vezérmotívumként szövik át a regényt, és Böll drámai elbeszélésében az események keretét adják. A könyv első dialógusában Erika Wubler és Katharina Richter között éppúgy Karl tiltakozó akciója a téma, mint az utolsó beszélgetésben, amelynek résztvevője Heinrich von Kreyl, Karl von Kreyl és Krenkel.

Ezekben a Wubler-kör számára oly fontos döntéseket kívánó napokban mondja Heinrich von Kreyl fiáról: „Ez a Karl pedig nem rendez több szimbolikus mókát.” Karl ezen a napon határozza el, hogy Grobschsal fog együttműködni, hogy, miként az alkotmányban áll, a tulajdon használata „a közösség javát” szolgálja. Grobsch a vele való nevében szól, amikor hitet tesz egy másik Németország mellett: „Nem megyek én innen. Belőlem ez az állam csinált valakit, és mindaddig benne akarok lenni a játékban, amíg azok, akik nem kormánykodnak, uralkodni se fognak többé, (...) dolgom van itt, dolgozni akarok.” (108) És Karl azt mondja apjának: „Én kedvelem Grobschot. (...) Tisztességes, éles, cinikus, de nem kor-

rupt. Újféle arisztokrata, édesapa: proletár — mint Katharina. Az új arisztokraták neve Richter, Schmitz, Schneider — vagy Grobsch —, és némelyik jelenleg börtönben ül. (91) Később Karl azt mondja Krenkel bankárnak, miután megtudja tőle, hogy lánya elhagyta Németországot: „a mi Nicaraguánk amúgy is Lore és az ő egész klánja: nekik egyfolytában ügyvédre van szükségük” (221), vagyis Karl ugyanazt akarja, amit a szandinisták, csak békés eszközökkel: saját hazájában az igazságért harcolni.

Az *Asszonyok a rajnai tájban* *elismert* kritikájában írta Dieter Lattmann, az író és SPD-parlamenti képviselő: „Az irodalmi kritika, szembeállítva azzal a politikai mechanizmussal, amelyet Böll felfed, másodlagos jelentőségű számomra.” Amiért bírálja a regényt, az a valóságtól való elrugaszkodása: „Nagyon kevés a könyvben a hitelesíthető mozzanat. Böll nem foglalkozik a valóságosan létező demokrácia felépítésével.” Nincs ugyanis pártok közötti harc a regényben, mert csak egyetlen egy párt van, nincs szó népképviselőkről, választásokról, parlamentről, szakszervezetekről. Természetesen ugyanígy megemlíthette volna Lattmann, hogy Böll könyvében több szó is eshetett volna a nyugati demokráciáknak arról a demokráciaellenes hajlamáról, hogy — tekintettel a tulajdonjogra — a politikai szférát elválassa a gazdaságitól. Gazdasági kérdésekben ugyanis a népek nincs szava, nincs választói joga, pedig a gazdasági szféra a politikai élet hajtóereje.

Lattmann számára arra kérdez rá a regény, hogy „mi a valóság?”. Joachim Kaiser a *Süddeutsche Zeitung*ban a maga részéről megválaszolja ezt a kérdést, amikor Böll művét „az abszurd irodalom merész teljesítményének” nevezi. Az „abszurd irodalom” ebben az összefüggésben nem azonos a francia „abszurd színházzal”, nem „szürrealizmus”, sem pedig latin-amerikai „fantasztikus realizmus”. Inkább az, amit Böll elméleti esszéje, a *Kortárs és a valóság* (*Der Zeitgenosse und die Wirklichkeit*) alapján *plus loin que réalismen*ek nevezhetnénk. Böll elmélete szerint ugyanis „a valóságot nem kapjuk meg soha ajándékként, az aktív, nem pedig a passzív figyelmünket igényli. (...) A valóságos mindig egy kicsit távolabb van mint az aktuális.” (*WESR* 1:73) Az aktuális, amit Lattmann „a hitelesíthető mozzanatok” nevez, az csak a közvetlen-közeli. A valóság soha nem azonos a fennállóval. Hogy eljussunk a valósághoz, „mindig egy kicsit tovább kell mennünk”, és a képzelőerő segítségével az aktuálisan hitelesíthetőt meg kell haladnunk! Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényében Böll fantáziájának erejével áttört a hitelesíthető határait, és eljut az igazság birodalmába.

Böll azonban nemcsak korábbi műveiben, itt, ez utolsó regényében sem ideológusként lép fel. Wladimir Bukowski *A szabadság szürő fájdalom* (*Dieser stechende Schmerz der Freiheit*) című könyvéről írt kritikájában, amelyben bírálja a jobboldalon álló keleti másképp gondolkodókat, akik a nyugati világot olyan rosszul értik, egyetértőleg idézi Bukowski megállapítását: „Alapjában véve senki sem tudja pontosan, hogy mi a szocializmus. Pontosan annyiféle szocializmus van, ahányféle szocialista, és dühít, ha a világon oly sokan hiszik, hogy a társadalmi szerkezet egyszerű átalakításával minden probléma megoldódna.” (*EZ* 223) Böll szocializmusa közvetlenül vallásfelfogásból származik. Számára az ember Isten képére teremtett lény, és ezért joga van ebben a világban valódi igazságosságra, szabadságra és demokráciára, amelyről Böll mélyen hitté, hogy csak egy nyereség- és osztály nélküli társadalomban érhető el.

Fordította: BERNÁTH GYÖNGYVÉR

JEGYZETEK:

Böll regényét — *Asszonyok rajnai tájban* (*Frauen vor Flußlandschaft*) — Bor Ambrus fordításában idézzük: Budapest: Magvető Kiadó, 1987. 221. l.

1. Saját fordítás franciából.

2. Idézi Karl Marx: *Dass Kapital*, p. 565, 74. lábjegyzet.

3. Böll társadalomelméletét alátámasztja az az interjú, amelyet Dagobert Lindau, az

ARD korábbi vezető riportere, mostani bécsi tudósítója adott a *Zeit* című hetilapban. Lindau szerint „20 000 funkcionárius klickje uralja az NSZK-ban a bankfőnököket, a televízió igazgatóit, a főorvosokat, azaz A-tól Z-ig mindenkit. Egy afrikai országról szólva klickrendszeréről beszélnek. (...) Mert a pártokat nem a szabad sajtó, hanem egy olyan sajtó érdekli, amely bevezethető a politikai harcokban.” *Die Zeit* (észak-amerikai kiadás), 1987. júl. 31. p. 7.

4. Lásd Christiane Grefe—Joachim Riedel: *Kapcsoljuk a... párttelevíziót: Így tartják pórázon a televízió politikai magazin műsorait*. Ebben a cikkben kijelentik a szerzők: „A CDU tökéletesen uralja az ARD-t, a kilenc televízióigazgató közül nyolc a kormánypárt embere, s az övé az ARD műsorigazgató és (...) az ARD-híradó és esti krónika szerkesztőségének vezetője is. (...) Nem eshet így a CDU agit.-prop. osztályának nehezebbé, hogy korlátozza a televízió túlpolitizáltságát.” *Die Zeit* (észak-amerikai kiadás), 1987. júl. 31. p. 7.

A TANULMÁNYBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK:

EZ — *Ein — und Zusprüche* (Tiltások és támogatások).

Átérezni — *Fähigkeit zu trauerern* (Átérezni a gyász).

WESR — *Werke. Essayistische Schriften und Reden* (Összegyűjtött művek. Esszék és beszédek).

WI — *Werke. Interviews* (Összegyűjtött művek. Interjúk).

GÜRSEL AYTAÇ

Heinrich Böll regényművészete és utolsó regénye, az „Asszonyok rajnai tájban”

Heinrich Böllről azt mondják, hogy azon írók közé tartozik, akiket egy művük elolvasásával meg lehet ismerni. A regényíró szempontjából ez alighanem negatív véleménynek tűnne, mert egyfajta rossz ismétlődést, legyen az a témaköröké vagy az elbeszélőtechnikáé, vehetnek ilyenformán szemére.

A 70-es évek elején Böll műveinek tanulmányozása céljából Humboldt-ösztöndíjként Kölnben tartózkodtam. Akkoriban *A vonat pontos volt* (1949), *az És száját nem nyitotta szóra* (1953), *a Korai évek kenyere* (1955), *a Magukra maradtak* (1954), *a Biliárd fél tízkor* (1959), *a Csoportkép hölgyel* (1971) című regényeit, valamint a *Tanulmányok—kritikák—beszédek* (1969—1971) két kötetét és az ezekről a művekről megjelent tanulmányokat elemeztem. Amikor a *Katharina Blum elveszett tisztessége* című hosszabb elbeszélése megjelent, a könyvem már nyomdában volt. Később erről a novelláról szemináriumokat vezettem az egyetemen és a Böll-könyvem tervbe vett 2. kiadásában számos olyan változtatásra készültem, amelyekre ez az elbeszélés is okot adott. A második kiadás nem jött létre, mert a törökországi kiadók joggal érdeklődnek inkább a Böll-fordítások, semmint a Böll-tanulmányok iránt, az egyetem és a Humboldt-alapítvány pedig nem rendelkezik az ilyen könyvek második kiadásához szükséges pénzeszközökkel. Most itt van Böll még egy regénye, az utolsó, amelyet a könyvemben tárgyalni szeretnék, habár a jelenlegi körülmények között semmi esély sincs az újabb kiadásra. A szegedi szimpózium jó alkalom volt számomra, hogy ezt a regényt beillessem az én Böll-felfogásomba. Időtakarékossági okokból itt csak röviden összefoglalva szeretném megismételni Böll regényeivel kapcsolatban elért eddigi eredményeimet: